

Jakub Wojtkowiak<https://orcid.org/0000-0001-8057-6904>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Kategorie „wroga” w aktach spraw prowadzonych przez NKWD przeciwko Polakom, oficerom Armii Czerwonej, w czasie wielkiej czystki (1937–1938)

Categories of “Enemies” in NKVD Files on Poles and Red Army Officers during the Great Purge (1937–1938)

Streszczenie: W artykule zostały przedstawione kategorie „wroga”, do których najczęściej kwalifikowano Polaków, oficerów Armii Czerwonej, w czasie śledztw prowadzonych przez sowiecką policję polityczną (NKWD) w okresie wielkiej czystki (1937–1938). Kategorie te – zgodnie z rytmem masowych represji, w odpowiedzi na kolejne odgórne dyspozycje – ewoluowały od najbardziej ogólnych, związanych z aktualnymi priorytetami władz, do coraz bardziej szczegółowych, wiążących się m.in. z zainicjowanymi przez NKWD tzw. operacjami narodowościowymi, przede wszystkim „operacją polską” (czyli od członków opozycji trockistowskiej lub trockistowsko-zinowiewowskiej, przez uczestników „spisku wojskowo-faszystowskiego”, do „polskich szpiegów” i członków mitycznej Polskiej Organizacji Wojskowej w ZSRS). Artykuł został oparty na źródłach z archiwów ukraińskich, rosyjskich i łotewskich, dokumentach opublikowanych oraz literaturze przedmiotu.

Słowa kluczowe: ZSRS, wielka czystka, Armia Czerwona, NKWD, Polacy

Abstract: The study examines the categories of “enemy” assigned to Poles and Red Army officers during investigations conducted by the Soviet security police (NKVD) during the Great Purge (1937–1938). These categories, designed in accordance with the rhythm of mass repression and subsequent top-down directives, evolved from broad classifications aligned with the authorities’ immediate priorities to increasingly detailed ones. Among detailed categories forged in the course of repressions were those defined during the so-called “nationality operations” initiated by the NKVD, notably the “Polish Operation” (from members of the Trotskyist or Trotskyist-Zinovievist opposition, through participants in the alleged “military-fascist conspiracy”, to “Polish spies” and members of the purported

Polish Military Organisation in the USSR, *Polska Organizacja Wojskowa*, POW). The study is based on records kept in Ukrainian, Russian, and Latvian archives, as well as on published documents and literature in the field.

Keywords: USSR, Great Purge, Red Army, NKVD, Poles

Okres wielkiej czystki, zwanej również (m.in. przez Roberta Conquesta) Wielkim Terrorem, to czas bezprzykładnego trzebieńcia elit państwa sowieckiego. Jedną z grup najbardziej dotkniętych represjami był wówczas korpus oficerski¹ Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej (ros. Raboče-kriestianskaja Krasnaja armija – RKKA)². Represje wymierzone w kadrę miały swoją specyfikę: choć dotyczyły oficerów wszystkich narodowości, to szczególnie brutalny charakter przybrały w odniesieniu do przedstawicieli narodów „niesowieckich” – głównie europejskich, mających własne państwo. Dotyczyło to w pierwszej kolejności Polaków, którzy (wg statystyk organów kadrowych RKKA na początku 1934 r.) byli piątą pod względem liczebności grupą narodowościową w szeregach korpusu – po Rosjanach, Ukraińcach, Żydach i Białorusinach, stanowiących w sumie prawie 92 proc. ogółu³.

Choć aresztowania wysokich rangą oficerów trwały w ZSRS praktycznie nieustannie, pierwsze ofiary wielkiej czystki, jeszcze nieliczne, zaczęły trafiać do więzień w drugiej połowie 1936 r. Wiązało się to z pierwszym z tzw. moskiewskich procesów pokazowych, oficjalnie nazwanym procesem „antysowieckiego centrum trockistowsko-zinowiewowskiego”, który odbył się w sierpniu tego roku (stąd w aktach ówczesnych spraw oskarżenia o związki z Lwem Trockim – w latach 1918–1925 stojącym na czele Ludowego Komisariatu Spraw Wojskowych i Morskich – oraz Grigorijem Zinowiewem). Represje w Armii Czerwonej nabrały nowego impulsu po lutowo-marcowym plenum Komitetu Centralnego WKP(b) w 1937 r.

W kwietniu 1937 r. Zarząd Kadr (ros. Uprawlenije po komandno-naczalstwu-juszczemu sostawu) RKKA zestawiał listę osób, którym inkryminowano udział w trockistowsko-zinowiewowskiej opozycji. Znalazło się na niej 95 oficerów Armii

¹ Formalnie w ZSRS aż do początku 1943 r. nie było korpusu oficerskiego. Według ówczesnej terminologii rewolucyjnej był korpus dowódców i naczelników (ros. komandno-naczalstwu-juszczij sostaw).

² W artykule termin Armia Czerwona będzie używany w znaczeniu, jakie miał do końca grudnia 1937 r. Wtedy to Marynarka Wojenna została wydzielona z Ludowego Komisariatu Obrony (LKO) w odrębny resort – Ludowy Komisariat Marynarki Wojennej. Wcześniej stanowiła tylko jeden z zarządów RKKA.

³ Российский государственный военный архив (dalej: РГВА), ф. 54, оп. 17, д. 402, Командно-начальствующий состав РККА по национальностям, январь 1934 г., л. 27. Spośród prawie 128 000 oficerów 86 297 deklarowało, że są Rosjanami, 19 261 – Ukraińcami, 6390 – Żydami, i 5748 – Białorusinami. Do narodowości polskiej przyznawało się 1354 oficerów (1,06 proc.). Jest to wartość zaniżona. Po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej, kiedy Rzeczpospolita została wykreowana na jednego z najbardziej zacieklej wrogów sowieckiej Rosji, wielu naszych rodaków ukrywało swe pochodzenie i podawało się za „sowieckich” Słowian, zdarzały się również przypadki deklarowania narodowości litewskiej, łotewskiej, a nawet niemieckiej.

Czerwonej, w tym były pracownik wywiadu wojskowego, ówczesny komendant Leningradzkiej Szkoły Techników Pancernych, płk Józef Zenek, który w połowie lat dwudziestych XX w. miał podzielać poglądy trockistów⁴. Pojawienie się tej listy stało się *de facto* sygnałem dla NKWD. Już 19 kwietnia Zenek został pozbawiony stanowiska, 21 maja zwolniony z szeregów Armii Czerwonej, a dzień później aresztowany⁵. Można z powodzeniem zakładać, że uzasadnieniem aresztowania i przedmiotem pierwszych oskarżeń były zarzuty sformułowane przez Zarząd Kadr, gdyż jako członek opozycji trockistowskiej Zenek w pełni wpisywał się w najbardziej rozpowszechnioną wówczas kategorię „wroga ludu”⁶.

Za rzeczywisty początek masowych represji w szeregach korpusu oficerskiego Armii Czerwonej uznaje się często maj 1937 r., kiedy to do więzień trafiła duża grupa czołowych dowódców Armii Czerwonej, łącznie z niedawnym zastępcą ludowego komisarza obrony, marszałkiem Związku Sowieckiego Michaiłem Tuchaczewskim. Pokłosiem tych aresztowań i śledztw prowadzonych wówczas przez NKWD było oficjalne ogłoszenie przez ludowego komisarza spraw wewnętrznych Nikołaja Jeżowa wykrycia w szeregach RKKa „spisku wojskowo-faszystowskiego”, którego przywódcą miał być Tuchaczewski. Nastąpiło to podczas specjalnego – rozszerzonego – posiedzenia Rady Wojennej przy Ludowym Komisarzu Obrony, najwyższego kolegielnego organu Armii Czerwonej, które miało miejsce w Moskwie 1–4 czerwca 1937 r.⁷ Wynikiem obrad tego gremium było opublikowanie rozkazu ludowego komisarza (narkoma) obrony marsz. Klimienta Woroszyłowa, skierowanego do wszystkich czerwonoarmistów⁸, oraz sformowanie specjalnego trybunału, składającego się z ośmiu wysokiej rangi wojskowych, który po błyskawicznym – trwającym zaledwie dwa dni – procesie skazał Tuchaczewskiego i siedmiu jego towarzyszy na

⁴ РГВА, ф. 37837, оп. 18, д. 589, Список лиц участвовавших в троцкистско-зиновьевских оппозициях, апрель 1937 г., л. 1–72. Zenek jest wymieniony na karcie (л.) 50.

⁵ РГВА, ф. 37837, оп. 4, д. 127, Приказ Народного комиссара обороны СССР по личному составу, 21 V 1937 г., л. 181; *Мартиролог поляков, граждан СССР, на Северо-Западе России 1919 (1937–1938) 1953*, oprac. К. Пожарский, Санкт-Петербург 2012, s. 308.

⁶ Z czasem śledztwo zmieniło kierunek, Zenek – urodzony we Lwowie, aktywny działacz Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, były oficer armii austro-węgierskiej (niektóre pozycje rosyjskie mówią o Legionach) – świetnie się nadawał na członka POW i ofiarę „operacji polskiej” NKWD (patrz dalej). 15 XI 1937 r. został przez Wyższą Dwójkę (czyli Komisję NKWD i Prokuratury ZSRS – pozasądowy organ, składający się z szefa NKWD Jeżowa, czasami jego zastępcy Michaiła Frinowskiego, i prokuratora ZSRS Andrieja Wyszyńskiego) skazany na karę śmierci i sześć dni później rozstrzelany w Leningradzie.

⁷ Stenogram posiedzenia, niestety bez kluczowego wystąpienia Jeżowa, którego nie udało się odnaleźć w rosyjskich archiwach, został opublikowany w zbiorze: *Военный совет при Народном комиссаре обороны СССР 1–4 июня 1937 г. Документы и материалы*, oprac. Н.С. Тархова et al., Москва 2008. Na temat represji w Armii Czerwonej zob. m.in. P. Wiczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Poznań 2016.

⁸ *Приказ с обращением к Армии по поводу «раскрытия Наркоматом внутренних дел предательской, контрреволюционной военной фашистской организации», 7 VI 1937 г.* [w:] *Русский архив. Великая Отечественная*, т. 13 (2–1): *Приказы Народного комиссара обороны СССР 1937 – 21 июля 1941 г.*, oprac. А.С. Емелин, Москва 1994, s. 16–18.

karę śmierci. Wyrok wykonano 12 czerwca 1937 r., co opisywała prasa sowiecka⁹. Główne punkty oskarżenia dotyczyły współpracy z przebywającym na emigracji Trockim (stąd pojawiający się później w dokumentach termin „spisek wojskowo-trockistowski”) oraz z wywiadami zagranicznymi – III Rzeszy i Japonii – w celu obalenia władzy sowieckiej.

Historycy nie mają dostępu do pełnej dokumentacji represji wobec Polaków oficerów Armii Czerwonej. *Gros* materiałów z tym związanych pozostało w Rosji i są one z reguły przechowywane w niedostępnych badaczom z zagranicy archiwach Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Spoczywają tam m.in. akta spraw większości polskich oficerów ofiar pierwszej fali represji (późna wiosna – wczesne lato 1937 r.). Niedostępne są również dokumenty przechowywane w archiwach białoruskiego Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego. Jednak sporo informacji można znaleźć w materiałach zgromadzonych np. w Ukrainie¹⁰.

Jednym z pierwszych Polaków, zajmujących wysoką pozycję w hierarchii RKKA i aresztowanych po czerwcowym posiedzeniu Rady Wojennej przy LKO, był dowódca 18 Korpusu Strzeleckiego Specjalnej Armii Dalekowschodniej komdiw Konstanty Paszkowski, zwolniony z szeregów Armii Czerwonej na wniosek NKWD już 7 czerwca i aresztowany 27 czerwca właśnie pod zarzutem członkostwa w „spisku wojskowo-faszystowskim” (do czego przyznał się 17 lipca 1937 r., po wielu przesłuchaniach i konfrontacji z innymi aresztowanymi oficerami¹¹).

Podobne oskarżenia padały również pod adresem oficerów niższych rangą i praktycznie do końca trwania wielkiej czystki. Major Stanisław Klenowski, szef łączności 30 Dywizji Strzeleckiej Charkowskiego Okręgu Wojskowego, został aresztowany 13 czerwca 1937 r. W akcie oskarżenia sporządzonym przez funkcjonariuszy NKWD prawie trzy miesiące później możemy przeczytać: „Przez organy NKWD został ujawniony spisek wojskowo-faszystowski, który przygotowywał obalenie władzy sowieckiej i przywrócenie kapitalizmu w ZSRS przez organizację zbrojnego powstania i klęski Armii Czerwonej w wypadku ataku państw faszystowskich. Na czele spisku wojskowo-faszystowskiego stali agenci zagranicznych wywiadów Tuchaczewski, Jakir i in. Jednym z członków tego spisku był major Klenowski

⁹ Zob. np. „Prawda”, 13 VI 1937; „Krasnaja Zwiezda”, 13 VI 1937. Wśród oskarżonych i straconych znaleźli się dwaj dowódcy kluczowych okręgów wojskowych, komandarmowie I rangi Ieronim Uborewicz (Białoruski OW) i Iona Jakir (Ukraiński OW). O niezwykle skomplikowanym nazewnictwie stopni wojskowych w Armii Czerwonej, wprowadzonych dopiero jesienią 1935 r., zob. J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015, s. 631–632.

¹⁰ Rosyjska agresja w 2022 r. znacznie ograniczyła możliwości korzystania z ukraińskich archiwów, które są niezwykle przyjazne badaczom. Już w 2014 r. Rosja ukradła zasoby archiwów w Doniecku, Ługańsku i Symferopolu. W 2022 r. zagrabione zostały archiwa w Chersoniu, spłonęło archiwum SBU w Czernihowie. Zbiory z Charkowa, Dniepra, Mikołajowa, Sum i Zaporozża, zagrożone bezpośrednimi atakami, zostały ewakuowane w głąb Ukrainy i pozostaną niedostępne do zakończenia działań bojowych.

¹¹ Архів Управління СБУ по Хмельницькій області (dalej: АУСБУХМО), АКС № II-11965, т. 2, Заключение по архивно-следственному делу № 660410 по обвинению Пашковского К.К. и материалам проверки, 5 VII 1956 г., л. 89–90.

Stanisław Iwanowicz, szef łączności 30 DS”¹². Dokument wyraźnie nawiązuje do tez Jeżowa ogłoszonych 1 czerwca na posiedzeniu Rady Wojennej i powtórzonych sześć dni później w rozkazie Woroszyłowa.

W sierpniu 1937 r. sytuacja naszych rodaków radykalnie się pogorszyła. 11 sierpnia Jeżow, wydając słynny rozkaz nr 00485, w którym zawiadamiał o wykryciu w ZSRS szeroko rozgałęzionej polskiej siatki dywersyjno-szpiegowskiej – Polskiej Organizacji Wojskowej – zainicjował „operację polską”, największą z narodowych operacji NKWD tego okresu. Wśród instytucji, które należało w pierwszej kolejności oczyścić z kontrrewolucyjnego elementu polskiego, wskazał też Armię Czerwoną. Wymienił kategorie Polaków, którzy mieli zostać aresztowani jako pierwsi: jeńcy z polskiej armii z okresu wojny polsko-bolszewickiej, zbiegowie i emigranci polityczni z Polski oraz byli członkowie Polskiej Partii Socjalistycznej „i innych polskich antysowieckich partii politycznych”¹³. Rozkazowi towarzyszyło specjalne wewnętrzne pismo narkoma, skierowane do szefów terenowych struktur NKWD, w którym zostali wymienieni przywódcy mitycznej POW, w tym wielu wojskowych już znajdujących się w areszcie. Armię Czerwoną, szczególnie wywiad wojskowy, uznano za jedną z najbardziej zinfiltrowanych przez polską agenturę w ZSRS struktur, a Kraj Dalekowschodni, Syberię, Ural i Ukrainę wskazano jako tereny, gdzie organy terenowe sowieckiej policji politycznej zbyt mało uwagi poświęcały dotąd POW i polskiemu szpiegostwu¹⁴.

Na odzew nie trzeba było długo czekać, zwłaszcza w rejonach, które ludowy komisarz spraw wewnętrznych ganił za opieszałość. Wspomniany wyżej komdiw Paszkowski (służący od lat w Kraju Dalekowschodnim) 14 września 1937 r. złożył zeznania, że już w 1931 r. został zwербowany do pracy na rzecz polskiego wywiadu¹⁵. Wcześniej, bo już 7 września, w Swierdłowsku został aresztowany intendant

¹² Архів Управління СБУ по Дніпропетровській області, АКС № П-15629, Обвинительное заключение по следственному делу № 21409 по обвинению бывшего начальника связи 30 сд – майора Кленовского Станислава Ивановича, 9 IX 1937 г., л. 35. Na tej podstawie Klenowski 16 IX 1937 r. został osądzony na wyjazdowej sesji Izby Wojskowej Sądu Najwyższego ZSRS, skazany na karę śmierci i tego samego dnia rozstrzelany w Charkowie (*ibidem*, Приговор именем Союза Советских Социалистических Республик, выездная сессия Военная Коллегия Верховного Суда Союза ССР, 16 IX 1937 г., л. 42–43).

¹³ Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485 от 11 VIII 1937 г. [w:] Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938, oprac. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Протникова, Москва 2004, s. 301–303. Wersja rozkazu w językach polskim i rosyjskim zob.: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8: *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, cz. 1, Warszawa–Kijów 2008, s. 256–263. Warto podkreślić, że wielu Polaków spośród tych, którzy opowiedzieli się w latach 1917–1918 po stronie bolszewików, a w 1920 r. dążyli aktywnie do sowietyzacji Polski, wywodziło się z szeregów Polskiej Partii Socjalistycznej – Lewicy.

¹⁴ *Закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпionской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР, 11 VIII 1937 г.* [w:] Лубянка. Сталин и Главное..., s. 303–321.

¹⁵ АУСБУХМО, АКС № П-11965, т. 2, Заключение по архивно-следственному делу № 660410 по обвинению Пашковского К.К. и материалам проверки, 5 VII 1956 г., л. 89–90. 30 XII 1937 r. Paszkowski, zgodnie z procedurą wskazaną w rozkazie Jeżowa z 11 sierpnia 1937 r., został przez Wyższą Dwojkę skazany na karę śmierci. Wyrok wykonano 2 II 1938 r.

1 rangi Bronisław Wawrowski, szef Oddziału Finansowego Uralskiego Okręgu Wojskowego od jego utworzenia w maju 1935 r. W uzasadnieniu nakazu aresztowania Wawrowskiego podano, że w latach 1905–1908 oraz 1918–1919 był członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej, a dopiero na drugim miejscu znalazła się informacja, że „jest wskazywany [w zeznaniach innych aresztowanych] jako członek spisku wojskowo-faszystowskiego”¹⁶. Jak widać, w sprawie tego oficera nastąpiło połączenie kategorii „wroga” z dwóch różnych porządków.

Prawie trzy tygodnie śledczy NKWD pracowali nad Wawrowskim. Dopiero 27 września został sporządzony bardzo obszerny (dodajmy również, że jedyny) protokół jego przesłuchania, w którym przyznał się on, że od 1918 r. należał do Polskiej Organizacji Wojskowej, a w 1935, gdy formowano Uralski OW, został przez kierownictwo organizacji wyznaczony na jej przedstawiciela w tym okręgu. Wymienił „znanych mu” członków POW we wszystkich ważniejszych garnizonach Uralskiego OW. W Swierdłowsku mieli to być płk Adolf Pożełło (zastępca komendanta Swierdłowskiej Szkoły Piechoty), kpt. Stefan Sapiński (dowódca dywizjonu 126 pułku artylerii), kpt. Bronisław Falewicz (wykładowca Swierdłowskiej Szkoły Piechoty), kpt. Grigorij Antonczyk (Białorusin, wykładowca Kursów Doskonalenia Oficerów Rezerwy okręgu), st. lejtn. Aleksander Biegański (były oficer do zadań przy sztabie okręgu), technik-intendant 2 rangi Kazimierz Swietlikow-Switelski (buchalter 3 Wydziału Oddziału Wojsk Samochodowych i Pancernych okręgu) i wojenjuryst 2 rangi Dmitrij Pasiecznik (Ukrainiec, śledczy prokuratury wojskowej okręgu). W garnizonie permskim grupą POW miał kierować mjr Ostap Mikietin (urodzony w Galicji i podający się za Ukraińca), który był dowódcą samodzielnego batalionu rozpoznawczego 82 Dywizji Strzeleckiej. Mieli mu podlegać inni oficerowie tej dywizji: st. lejtn. Bronisław Łoza (zastępca szefa sztabu 245 pułku strzeleckiego), lejtn. Stefan Cichoń (dowódca półbaterii artylerii w 244 pułku strzeleckim), lejtn. Sylwester Jarychowicz (dowódca plutonu baterii rozpoznawczej 82 pułku artylerii), wojenteknik 1 rangi Włodzimierz Poddubicz (szef zaopatrzenia bojowego 246 pułku strzeleckiego) oraz dwóch oficerów Białorusinów, urodzonych na terytorium ówczesnej Polski. W 85 Dywizji Strzeleckiej, rozlokowanej w Czelabińsku i okolicach, do POW mieli należeć kpt. Michał Baranowski (zastępca szefa sztabu 85 pułku artylerii), starszy politruk Bogumił Rudewicz (komendant Domu Armii Czerwonej w Czelabińsku), lejtn. Jakub Godlewski (dowódca plutonu 255 pułku strzeleckiego) i lejtn. Anatol Charewicz (zastępca szefa sztabu batalionu w tymże pułku). W garnizonie kirowskim działać miało „dwóch agentów II Oddziału polskiego Sztabu Generalnego”, obaj byli Białorusinami. Ponadto Wawrowski wymienił dwóch oficerów, których nie udało się zidentyfikować. W dalszej części zeznań do

¹⁶ Государственный архив административных органов Свердловской области (dalej: ГААОСО), ф. Р-1, оп. 2, д. 35547, Постановление об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения, 7 IX 1937 г., л. 1.

czelabińskiej komórki POW dodał również płk. Aleksandra Roszkowskiego (szefa sztabu 15 Wojskowej Szkoły Obserwatorów Lotniczych), a jako emisariusza w Ufie wskazał st. lejtn. Kazimierza Cymbarewicza, szefa służby chemicznej 292 górskiego pułku strzeleckiego, wchodzącego w skład 98 Górskiej Dywizji Strzeleckiej¹⁷. Ogółem w swych zeznaniach Wawrowski obciążył 25 oficerów Uralskiego OW – 16 Polaków, 2 Ukraińców, 5 Białorusinów i 2 osoby, których nie udało się zidentyfikować. Ponadto wskazał NKWD 2 kolejne potencjalne ofiary – tych, których zamierzał zwerbować do POW, lecz nie zdążył tego uczynić.

Obszerny (liczący ponad 40 stron) protokół przesłuchania został napisany na maszynie, co świadczy o tym, że był on przygotowywany wcześniej, być może przez kilka dni, Wawrowski zaś podpisał zeznania, gdy został złamany przez śledczych. Widać wyraźnie, że NKWD potrzebowało zeznań dotyczących konkretnych osób, których aresztowania już się odbyły lub były planowane w najbliższym czasie. Na przykład płk Roszkowski trafił do aresztu NKWD w Czelabińsku już 20 września z uzasadnieniem: „Jest członkiem Polskiej Organizacji Wojskowej oraz zajmuje się działalnością kontrrewolucyjną i szpiegowską”¹⁸. Tego samego dnia w więzieniu znalazł się również płk Pożelło. W jego przypadku, w napisanym znacznie wcześniej – nieco asekuracyjnym – uzasadnieniu znalazła się informacja, że „pełniąc służbę w RKKA, zajmował się szpiegostwem”¹⁹.

O zaplanowaniu całej akcji świadczy to, że wszyscy oficerowie wymienieni przez Wawrowskiego zostali aresztowani najpóźniej 28 listopada, a zatrzymania w garnizonie swierdłowskim miały miejsce między 17 września a 17 października. Prawie wszyscy zostali osądzeni na karę śmierci przez Wyższą Dwójkę²⁰.

Również ukraińskie NKWD, gdzie – paradoksalnie – narodził się koncept Polskiej Organizacji Wojskowej rzekomo istniejącej w ZSRS, zaczęło reagować na połajanki zwierzchnika. W lutym 1938 r. zastępca szefa V Oddziału Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD Ukraińskiej SRS (zajmującego się kontrwywiadem wojskowym) kapitan bezpieczeństwa państwowego Arkadij Ratynski mógł triumfalnie donieść, że w Kijowskim OW i Charkowskim OW za członkostwo w POW aresztowano i już skazano – w większości na karę śmierci – 54 osoby, przede wszystkim oficerów RKKA, w zdecydowanej większości Polaków²¹.

¹⁷ *Ibidem*, Протокол допроса обвиняемого Вавровского Бронислава Игнатьевича от 27 IX 1937 г., л. 11–53.

¹⁸ Галузекий Державний архів Служби безпеки України (dalej: ГДА СБУ), д. 55423ФП, Постановление об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения, 20 IX 1937 г., л. 5.

¹⁹ Latvijas Valsts arhīvs (dalej: LVA), f. 1986, apr. 2, l. 28276, Постановление об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения, 20 VIII 1937 г., к. 1; *ibidem*, Анкета арестованного Пожелло Адольфа Адамовича, 20 IX 1937 г., к. 8.

²⁰ Na podstawie: В.С. Мильбах, С.О. Фомичев, Д.Р. Чураков, *Политические репрессии командно-начальствующего состава 1937–1938 гг. Уральский военный округ*, Санкт-Петербург 2018, s. 226–238, a także dostępnych akt sądowo-śledczych (Łozy, Pożelły, Sapińskiego, Roszkowskiego).

²¹ *Spis wojskowych Kijowskiego OW i Charkowskiego OW aresztowanych i skazanych za członkostwo w POW* [w:] *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku...*, cz. 2, s. 1289–1299. Wśród

Akta niektórych z tych spraw udało się odnaleźć w Ukrainie. Obraz, który się z nich wyłania, jest niejednoznaczny. Kapitan Antoni Krawcewicz, dowódca dywizjonu 15 pułku artylerii 15 Dywizji Strzeleckiej Kijowskiego OW, został aresztowany 12 października 1937 r. pod zarzutem, że „służył jako ochotnik w armii Kołczaka, był blisko z agentami polskiego wywiadu, prowadził kontrrewolucyjną, pravicową działalność wśród dowódców 15 pułku artylerii, zbierał informacje o charakterze szpiegowskim o tajnych jednostkach Armii Czerwonej, grupował wokół siebie [osoby] nastrojone szowinistycznie”²². Kluczowe zeznania Krawcewicz złożył w czasie dwudniowego (!) przesłuchania 18–19 listopada. Po wielokrotnym zapewnieniu, że żadnej kontrrewolucyjnej ani szpiegowskiej działalności nie prowadził, dał się w końcu złamać śledczym. Warto przytoczyć obszerny fragment protokołu jego przesłuchania, gdyż jest on bardzo charakterystyczny dla zeznań wielu Polaków, oficerów Armii Czerwonej, represjonowanych jesienią 1937 r. i w pierwszej połowie 1938 r.:

„Pytanie: Kłamiecie. Wasze uczestnictwo w zorganizowanej, kontrrewolucyjnej, polskonacjonalistycznej działalności prowadzonej w Moskiewskiej Połączonej Wojskowej Szkole Czerwonych Komunardów jest śledztwu doskonale znane. Żądamy zaprzestania dalszego wypierania się i mówienia śledztwu prawdy.

Odpowiedź: Zdawszy sobie sprawę z bezcelowości dalszego wypierania się, postanowiłem szczerze wyznać swe winy. Ucząc się w Moskiewskiej Połączonej Wojskowej Szkole Czerwonych Komunardów, rzeczywiście wiedziałem o zorganizowanej k[ontrrewolucyjnej] polskonacjonalistycznej działalności, którą kierowała kontrrewolucyjna organizacja »POW«, i [sam] aktywnie w niej uczestniczyłem. Zostałem zwербowany jako członek tej organizacji i na polecenie jej kierownictwa prowadziłem kontrrewolucyjną działalność aż do dnia mojego aresztowania.

Pytanie: Rozszyfrujcie skrót »POW«.

Odpowiedź: »POW« to »Polska Organizacja Wojskowa«.

Pytanie: Jakie były cele i zadania tej organizacji?

Odpowiedź: Zjednoczenie na terytorium ZSRS wszystkich Polaków. Wychowanie ich w nienawiści do partii komunistycznej i władzy sowieckiej i – w razie konieczności – walki z nią. Stworzenie grup bojowych mogących w wypadku wojny z Polską okazać jej wszelką pomoc przez zbieranie informacji o charakterze szpiegowsko-wywiadowczym i dokonywanie na terytorium ZSRS aktów o charakterze dywersyjnym i terrorystycznym.

Pytanie: Przez kogo i w jakich okolicznościach zostaliście zwербowani do »POW«?

wymienionych jest pięciu Ukraińców, po dwóch Litwinów i Rosjan oraz Białorusin. Są też dwie Polki – żony oficerów – i czterech szeregowych czerwonoarmistów.

²² Державний архів Миколаївської області (dalej: ДАМО), АКС 2163-С, Постановление об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения, 11 X 1937 г., л. 2.

Odpowiedź: Do »Polskiej Organizacji Wojskowej« zostałem zwerbowany w 1924 r. przez komisarza wojskowego Moskiewskiej Połączonej Wojskowej Szkoły Czerwonych Komunardów – Kozłowskiego [...].

Wówczas Kozłowski mi powiedział, że Moskiewska Połączona Wojskowa Szkoła Czerwonych Komunardów przygotowuje kadry polskich dowódców w celu utworzenia na terytorium ZSRS polskich formacji na wypadek konieczności okazania wsparcia Polsce. Wtedy nie zrozumiałem Kozłowskiego – o jakiego rodzaju pomoc Polsce może chodzić, czy w momencie rewolucji socjalistycznej w Polsce, czy przy jej zbrojnym ataku na ZSRS.

Po jakimś czasie zostałem ponownie wezwany do gabinetu Kozłowskiego, który w trakcie rozmowy ze mną zaproponował mi, jako członkowi prezydium organizacji partyjnej WKP(b) szkoły, nakierować całą partyjno-masową pracę na rozwijanie u słuchaczy uczuć nacjonalistycznych, by czytali tylko polską literaturę, [należało] spowodować, by rozmawiali ze sobą wyłącznie po polsku, wychwalać wszystko, co polskie, itp. [...].

Wtedy też Kozłowski powiedział mi o istnieniu w Moskiewskiej Połączonej Wojskowej Szkole Czerwonych Komunardów kontrewolucyjnej polskonacjonalistycznej organizacji »POW«, która ukierunkowuje działalność całej szkoły [na kształcenie] w duchu nacjonalistycznym”²³.

Dalej Krawcewicz opowiedział o szczegółach swej działalności oraz wymienił wielu byłych słuchaczy i wykładowców Moskiewskiej Połączonej Wojskowej Szkoły Czerwonych Komunardów im. Unslichta (tak bowiem brzmiała pełna nazwa placówki), którzy mieli należeć do POW. Warto podkreślić, że wystarczył ten jeden protokół przesłuchania, by śledczy NKWD błyskawicznie sporządzili akt oskarżenia (22 listopada), w którym główny nacisk kładli na działalność Krawcewicza w POW, a Wyższa Dwójka wydała na niego wyrok śmierci (26 listopada; wykonany 6 grudnia 1937 r.).

Co istotne, wątek tej szkoły, jej pracowników i absolwentów, nie tylko Polaków, lecz także przedstawicieli innych narodowości, pojawił się w śledztwach na wyraźny sygnał z Moskwy. Świadczy o tym dokument, który udało mi się odnaleźć w aktach sprawy Krawcewicza. 27 października 1937 r. szef V Oddziału Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD ZSRS (czyli szef całego kontrwywiadu NKWD w Armii Czerwonej) – komisarz bezpieczeństwa państwowego 3 rangi Nikołaj Nikołajew-Żurid – wysłał do podległych mu terenowych organów Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych dyrektywę, w której podkreślił, że były komisarz szkoły Józef Kozłowski²⁴, który pełnił tę funkcję w latach

²³ *Ibidem*, Протокол допроса обвиняемого Кравцевича Антона Адамовича от 18–19 XI 1937 г., л. 36–38, 71–74 (protokół ma dwie wersje – napisaną na maszynie i odręczną).

²⁴ Po wprowadzeniu stopni wojskowych w RSKA w 1935 r. został zaliczony do ówczesnej generalicji, nadano mu stopień brigadnego komissara w pionie politycznym. Na jego temat zob. szerzej J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini...*, s. 291–292; jegoteczka personalna: ПГВА, ф. 37976, оп. 1, д. 352, Личное дело на Козловского Иосифа Викентьевича.

1922–1924, przeprowadził w tym czasie „szeroką rekrutację wśród słuchaczy” w szeregi POW²⁵.

W dokumentach podpisanych przez Jeżowa 11 sierpnia 1937 r. nie ma jeszcze wzmianki o tej placówce. Jako główne gniazdo polskiego szpiegostwa i kuźnia kadr POW została wskazana Zachodnia Dywizja Strzelecka sformowana z Polaków w 1919 r., która już po roku stała się normalną dywizją Armii Czerwonej. Dopiero dyrektywa Nikołajewa-Żurida nadała śledztwom terenowych organów NKWD nowy kierunek.

Akta jednego tylko śledztwa prowadzonego w Moskiewskim OW przeciwko Antoniemu Pietuchowskiemu, instruktorowi Baumańskiego Rejonowego Komisariatu Wojskowego w Moskwie, pozwalają stwierdzić, że oskarżenia o wstąpienie w szeregi POW w czasie służby bądź nauki w szkole im. Unszychta padały w sprawach prowadzonych we wszystkich okręgach wojskowych ZSRS. Oczywiście został w nich wymieniony Kozłowski, w chwili aresztowania pełniący funkcję szefa Oddziału Budowlano-Kwaterunkowego Białoruskiego OW. Na tej samej podstawie zostali represjonowani m.in. batalionnyj komissar Marek Jankiłowicz, były szef organizacji partyjnej szkoły, w momencie aresztowania komisarz Kursów „Wystrieł” (Moskiewski OW)²⁶, wykładowca szkoły batalionnyj komissar Józef Dąbrowski, w momencie aresztowania wykładowca Ordżonikidzewskiej Szkoły Piechoty (Północnokaukaski OW)²⁷, a także byli słuchacze: starszy politruk Bonifacy Ryniejski, komisarz 30 samodzielnego batalionu inżynieryjnego (Specjalna Armia Dalekowschodnia)²⁸, kpt. Jan Tarasiewicz, dowódca batalionu karabinów maszynowych 208 pułku strzeleckiego 70 Dywizji Strzeleckiej (Leningradzki OW)²⁹, wojeninżynier 2 rangi Jerzy Litoch, szef służby chemicznej 78 Dywizji Strzeleckiej (Syberyjski OW)³⁰, jego brat kpt. Włodzimierz Litoch, szef sztabu pułku artylerii w Środkowoazjatyckim OW³¹, kpt. Kazimierz Puzyriewski, dowódca artylerii 144 pułku strzeleckiego (Moskiewski OW), mjr Józef Mirończyk, szef I Oddziału sztabu 16 Dywizji Strzeleckiej (Leningradzki OW)³², i inni.

W samej Ukrainie podobne oskarżenia padły z całą pewnością wobec kpt. Hilarego Łasskiego³³, zastępcy dowódcy dywizjonu w 58 pułku artylerii, oraz

²⁵ ДАМО, АКС 2163-С, Выписка из Директивы нач. 5 отдела ГУТБ НКВД СССР от 27.10.1937 г. за № 288111 по польскому шпионажу, л. 131.

²⁶ Государственный архив Российской Федерации (dalej: ГАРФ), ф. 10035, оп. 1, д. П-25803, Обзорная справка по архивно-следственному делу № 964464 по обвинению Янкиловича М.М., л. 58–59.

²⁷ *Ibidem*, д. П-23432, Обзорная справка по архивно-следственному делу № 23836, 24 II 1955 г., л. 93–96.

²⁸ *Ibidem*, Справка по архивно-следственному делу № П-412918, 16 II 1955 г., л. 84.

²⁹ *Ibidem*, Справка по делу № 32693 на Тарасевича Ивана Яковлевича, л. 80.

³⁰ *Ibidem*, Обзорная справка по архивно-следственному делу № П-415851, 18 III 1955 г., л. 114–115.

³¹ *Ibidem*, Обзорная справка по архивно-следственному делу № 371152, 15 III 1955 г., л. 124.

³² *Ibidem*, Обзорная справка по архивно-следственному делу № 292223, 15 III 1955 г., л. 125.

³³ Na podstawie: Державний архів Вінницької області, АКС № 25526ПФ, Дело № 65015 по обвинению Ласского Гелярия Доминикиевича, 23 X 1937 – 23 XI 1937 г. Ласски został skazany przez Wyższą Dwójkę 19 XII 1937 r. na karę śmierci. Wyrok wykonano 15 I 1938 r.

kpt. Józefa Topora³⁴, dowódcy 29 samodzielnego batalionu budowlanego. Obaj służyli w Kijowskim OW, a ich nazwiska znalazły się we wspomnianym już wykazie podpisanym przez Ratyńskiego.

Na liście tej figuruje także st. lejtn. Edward Tribułowicz, jednak umieszczenie jego nazwiska w spisie skazanych członków POW pełniących służbę w okręgach wojskowych na terenie Ukrainy było sporym nadużyciem. Do zwolnienia z szeregów Armii Czerwonej, które nastąpiło już 28 kwietnia 1937 r., służył on bowiem jako szef sztabu dywizjonu 86 pułku artylerii 86 DS, która wchodziła w skład Nadwołżańskiego OW³⁵. Po zwolnieniu z RKKA zatrudnił się w jednej z fabryk w Odessie, dlatego ostatecznie znalazł się w rękach ukraińskiego NKWD. Tribułowicz przyznał się, że był członkiem POW, w której szeregi miał wstąpić w czasie nauki w Szkole Czerwonych Komunardów³⁶.

Takich nadużyć jest więcej. Najbardziej rażąca wydaje się sprawa wojenwracza 3 rangi Pawła Tatarika, lekarza w 134 Brygadzie Zmechanizowanej Kijowskiego OW. Choć był on Polakiem, to śledztwo w jego sprawie prowadzono zupełnie innym torem, ponieważ zgodnym z miejscem jego służby. Został on aresztowany już 21 lipca 1937 r., a następnie przyznał się do stawianego mu zarzutu o przynależność do „kontrrewolucyjnej, faszystowskiej, nacjonalistycznej organizacji” – Związku Wyzwolenia Ukrainy³⁷, który był kolejną mityczną organizacją wymyśloną przez NKWD, i to organizacją nie polską, lecz ukraińską. Pod tym zarzutem Izba Wojskowa Sądu Najwyższego ZSRS skazała go również na karę śmierci³⁸. W żadnym więc wypadku jego nazwisko nie miało prawa znaleźć się w spisie członków POW, choć tak wykazało ukraińskie NKWD w swym sprawozdaniu.

Wydaje się, że na kierunek śledztw prowadzonych przez organy NKWD wpływała głównie sprawozdawczość – chęć właściwej odpowiedzi na płynące z centrali na Łubiance zapotrzebowanie na konkretne kategorie aresztowanych wrogów. Tylko tak można bowiem uzasadnić dwa śledztwa prowadzone przez śledczych w Charkowie, praktycznie w tym samym czasie i w tym samym środowisku.

³⁴ ГАРФ, ф. 10035, оп. 1, д. П-25803, Обзорная справка по архивно-следственному делу № 754556 на Топора И.А., л. 73–74.

³⁵ РГВА, ф. 25889, оп. 3, д. 1738, Список членов командно-начальствующего состава Приволжского ВО исключенных из ВКП(б) по разным причинам, 3 IV 1937 г., л. 36. Powodem usunięcia Tribułowicza z partii było ukrycie przez niego pochodzenia społecznego. Tu też późniejszy dopisek z datą zwolnienia z szeregów RKKA.

³⁶ Na podstawie: Державний архів Одеської області, АКС № 7762-П, Дело № 66665 по обвинению Трибуловича Эдуарда Лаврентьевича, 1937–1938. Wyższa Dwójka skazała Tribułowicza na karę śmierci 10 I 1938 r. Wyrok został wykonany 23 stycznia w więzieniu w Odessie.

³⁷ Związek Wyzwolenia Ukrainy to organizacja ukraińskich emigrantów z Rosji, która w czasie I wojny światowej ściśle współpracowała z Austro-Węgrami i Niemcami. Rozwiązana po traktacie brzeskim. Na początku lat trzydziestych ukraińskie GPU „przywróciło ją do życia” (podobnie jak POW), co dało pretekst – zwłaszcza w czasie wielkiej czystki – do przeprowadzenia szerokich represji w Ukrainie.

³⁸ Na podstawie: Архів Управління СБУ по Одеській області, АКС № 14215-П, Дело № 745 по обвинению Татарика Павла Иосифовича, 21 VII – 10 IX 1937 г.

W przywoływanym spisie członków POW przeważają oficerowie Kijowskiego OW. Z Charkowskiego OW wywodzili się trzej nasi rodacy służący w 75 Dywizji Strzeleckiej³⁹, a także wojenwrac 2 rangi Wiktor Stachowski i jeden Ukrainiec, którzy służyli w 4 pułku kolejowym. Aby „poprawić” te statystyki, od kwietnia do lipca 1938 r. prowadzono aresztowania wśród personelu Wojskowej Akademii Gospodarczej, utworzonej w Charkowie w 1935 r. Aresztowanych oskarżono o członkostwo w rzekomo działającej w akademii siatce POW. Problem polega na tym, że wśród siedmiu zatrzymanych oficerów był zaledwie jeden zruszczony Polak – płk Aleksander Chyliński, i jeden znający język polski Litwin – wojeninżynier 1 rangi Jerzy (Gieorgij) Jasinkiewicz⁴⁰.

W tym samym okresie – dokładnie maj–czerwiec 1938 r. – to samo charkowskie NKWD dokonało aresztowań innej grupy pracowników tej samej akademii. Wśród nich był Polak – pułkownik komissar Kazimierz Wieliczko, kierownik Katedry Ekonomii Politycznej. Został on aresztowany jako jeden z pierwszych, już 9 maja, pod zarzutem, że „jest członkiem spisku wojskowo-faszystowskiego”⁴¹. Podobne zarzuty postawiono pięciu innym pracownikom akademii i w tym kierunku było prowadzone śledztwo. Dodatkowo Wieliczko, który w 1917 r. przez pół roku należał do lewicowej frakcji Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, w czasie śledztwa przyznał się do członkostwa w „kontrewolucyjnej, konspiracyjnej, wojskowo-eserskiej organizacji”⁴².

Widać więc wyraźnie, że dwa zespoły śledczych charkowskiego NKWD w tym samym czasie odpowiadały na płynące z góry zapotrzebowanie na śledztwa prowadzone w całkiem różnych kierunkach i rozpracowujące różne kategorie „wroga ludu”. I narodowość aresztowanych oficerów nie miała większego znaczenia. Rosjanin czy Litwin był równie dobrym członkiem mitycznej POW, jak Polak „spisku wojskowo-faszystowskiego”.

Wyżej opisane przypadki nie wyczerpują wszystkich kategorii wroga, które NKWD przypisywało aresztowanym Polakom, oficerom Armii Czerwonej. W razie potrzeby nasi rodacy byli oskarżani o szpiegostwo na rzecz innych państw, niekoniecznie Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, w okresie międzywojennym bardzo poprawne stosunki, wynikające m.in. ze wspólnego zagrożenia polityką ZSRS,

³⁹ Jedną z niewyjaśnionych zagadek pozostaje to, że jedyny Polak w wyższym korpusie oficerskim (odpowiedniku generalicji w innych armiach), który przetrwał okres terroru, służył właśnie w Charkowskim OW. Był to Marek Bucko, zastępca dowódcy tejże 75 dywizji, któremu w lutym 1938 r. został nadany stopień kombriga.

⁴⁰ Szeroko sprawę tę opisałem w tekście złożonym do druku w Instytucie Pileckiego: „*Spisek Polskiej Organizacji Wojskowej*” w *Wojskowej Akademii Gospodarczej Armii Czerwonej, w materiałach ukraińskiego NKWD*.

⁴¹ Архів Управління СБУ по Харківській області, АКС № 010814, т. 2, Постанова об избрании меры пресечения, 9 V 1938 г., л. 19; *ibidem*, Анкета арестованного Величко Казимира Казимировича, 10 V 1938 г., л. 26.

⁴² *Ibidem*, т. 1, Собственноручные показания обвиняемого Величко К.К., л. 1–32.

łączyły Polskę i niepodległą Łotwę. W tym samym czasie Łotysze w Związku Sowieckim, w tym również w strukturach wojskowych, zajmowali szczególnie uprzywilejowaną pozycję. Wszak gdy wybuchła rewolucja, formacje strzelców łotewskich – jako jedyne w starej armii rosyjskiej – opowiedziały się w większości po stronie bolszewików, a były carski pułkownik Joakim Wacetus od września 1918 do lipca 1919 r. był nawet głównodowodzącym Siłami Zbrojnymi Republiki. 30 listopada 1937 r. formalnie została zainicjowana „łotewska operacja” NKWD. Rozpoczęło ją aresztowanie (na podstawie spisu przygotowanego przez V Oddział Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD) 29 wyższych i starszych oficerów RKKa – Łotyszy⁴³. Pojawienie się we wszczętych śledztwach wątku polskiego wydawało się kwestią czasu.

Jako jednego z pierwszych (już 27 listopada) aresztowano legendarnego, wieloletniego szefa wywiadu wojskowego RKKa, armijskiego komissara 2 rangi Jana Bierzina. Zeznał on w drugiej połowie lutego 1938 r., że „łotewska faszystowska organizacja” ściśle współpracowała z polską, estońską i niemiecką organizacjami faszystowskimi. Wśród przywódców „wojskowo-faszystowskiej niemieckiej organizacji” wymienił brigadnego komissara Edwarda Bucholca⁴⁴ – Polaka, byłego komisarza 53 Dywizji Strzeleckiej, rekrutowanej w znacznej części z Niemców Nadwołżańskich.

Nic dziwnego, że również Polacy, szczególnie urodzeni na terytorium Łotwy, mogli być „zapisywani” przez NKWD w szeregi łotewskiej konspiracji. Stało się tak np. w przypadku mjr. Piotra Kozłowskiego, szefa łączności 43 Dywizji Strzeleckiej Leningradzkiego OW, który został aresztowany 11 lutego 1938 r. pod następującym zarzutem: „Służąc w RKKa, wśród wojskowych prowadzi systematyczną k[ontre]wolucyjną agitację. Wychwalał faszystowską Łotwę, zbierał informacje o sytuacji jednostek wojskowych”⁴⁵.

Kozłowski urodził się pow. dźwińskim, czyli w okolicach Dyneburga (łot. Daugavpils), gdzie mieszkała spora mniejszość polska. Jego rodzina pozostała na Łotwie, więc łatwo go było z tym państwem powiązać. Po błyskawicznym śledztwie w akcie oskarżenia wpisano mu zarzut szpiegostwa na rzecz wywiadu łotewskiego, a zwerbować go miała jego siostra mieszkająca na Łotwie. Warto odnotować, że major miał być sądzony wg procedury przewidzianej w rozkazie Jeżowa

⁴³ Лубянка. Советская элита на Сталинской Голгофе 1937–1938, oprac. В.Н. Хаустов, Москва 2011, s. 402.

⁴⁴ Сводка важнейших показаний арестованных по ГУГБ НКВД СССР за 27 февраля 1938 г. [w:] *ibidem*, s. 161. Bucholc urodził się w mieszanej rodzinie niemiecko-polskiej. Choć jako ojczysty język wskazywał niemiecki, w Armii Czerwonej konsekwentnie podawał się za Polaka. Został aresztowany 22 II 1938 r. Akt jego sprawy nie udało się odnaleźć, zapewne spoczywają w archiwum FSB w Saratowie, gdzie prowadzono śledztwo i gdzie na wyjazdowej sesji Izby Wojskowej Sądu Najwyższego ZSRS 22 V 1938 r. Bucholc został skazany na karę śmierci i tego samego dnia rozstrzelany.

⁴⁵ LVA, f. 1986, apr. 2, l. 4480, Постановление об избрании меры пресечения, утверждено 5 февраля 1938 г., к. 3; *ibidem*, Анкета арестованного Козловского Петра Адамовича, 11 II 1938 г., к. 4.

z 11 sierpnia 1937 r. – pod tym względem kolejne operacje narodowościowe NKWD były pochodnymi „operacji polskiej”⁴⁶.

Częstą praktyką w śledztwach prowadzonych przeciwko wyższym oficerom było łączenie różnych oskarżeń i co za tym idzie – kategorii wroga. Dobrą ilustracją powyższego stanowi sprawa komandarma 2 rangi Michała Lewandowskiego. Dokumenty opublikowane w Rosji wskazują, że Lewandowski przyznał się do tego, że od 1917 r. był członkiem organizacji wojskowo-eserowskiej, od 1924 utrzymywał z jej ramienia kontakty z wojskową organizacją prawicowców (powiązaną z Nikołajem Bucharinem), a od 1933 wchodził w skład jej kierownictwa i na Zakaukaziu, gdzie służył przez większość kariery wojskowej, koordynował działalność wszystkich spisków wojskowych: eserowskiego, nacjonalistycznego, prawicowo-trockistowskiego i oficerskiego. Wkrótce przyznał się także do kontaktów z przywódcami POW, a odmowę formalnej pracy dla polskiego wywiadu uzasadnił aktywną współpracą z wywiadem niemieckim (!)⁴⁷.

Ze względu na nietypowy finał pewien ewenement stanowi śledztwo prowadzone przeciwko mjr. Józefowi Dąbrowskiemu, zastępcy dowódcy 132 pułku strzeleckiego 44 Dywizji Strzeleckiej Kijowskiego OW. Został on aresztowany 15 sierpnia 1937 r., a więc już na początku wielkiej czystki, pod powszechnym wówczas zarzutem udziału w spisku wojskowo-faszystowskim⁴⁸. W toku kolejnych przesłuchań przyznał się do wrogiej działalności: przez krótki okres w 1912 r. był informatorem Ochrony, dziesięć lat później miał zostać agentem polskiego wywiadu, a w 1928 – wstąpić w szeregi POW. Takie zarzuty pojawiły się w każdym razie w akcie oskarżenia, który sporządzili funkcjonariusze NKWD z Żytomierza⁴⁹. Dąbrowski w więzieniu doczekał się zmiany polityki represyjnej państwa, co nastąpiło po wydaniu 17 listopada 1938 r. wspólnego postanowienia Rady Komisarzy Ludowych i Komitetu Centralnego WKP(b) „O aresztowaniach, nadzorze prokuratorskim i prowadzeniu śledztwa”⁵⁰. Dokument potwierdzał wprowadzenie zasadność masowych represji, ale wskazywał też liczne „błędy i wypaczenia”, których mieli się dopuścić „wrogowie” w szeregach NKWD i prokuratury. Areszty funkcjonariuszy będące wynikiem

⁴⁶ *Ibidem*, Обвинительное заключение по делу № 47602 по обвинению Козловского Петра Адамовича, 27 II 1938 г., к. 16–17. Nie wiadomo, dlaczego wyrok nie został wydany i wykonany zaraz po sporządzeniu aktu oskarżenia. Po likwidacji Wyższej Dwójki Kozłowskiego sądziła Specjalna Trójka Zarządu NKWD obwodu leningradzkiego, która 19 X 1938 r. skazała go na karę śmierci. Został rozstrzelany dziewięć dni później.

⁴⁷ *Сводка важнейших показаний арестованных по ГУТБ НКВД СССР за 2 апреля 1938 г.* [w:] *Лубянка. Советская элита...*, s. 252–254; *Сводка важнейших показаний арестованных по ГУТБ НКВД СССР за 9–10 апреля 1938 г.* [w:] *ibidem*, s. 315.

⁴⁸ LVA, f. 1986, apr. 2, l. 44970, Постановление об избрании меры пресечения и предъявлении обвинения, 15 VIII 1937 г., к. 2.

⁴⁹ *Ibidem*, Обвинительное заключение по обвинению Домбровского Иосифа Владиславовича, 3 I 1939 г., к. 137–138.

⁵⁰ *Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия (Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б)), 17 ноября 1938 г.* [w:] *Лубянка. Сталин и Главное...*, s. 607–611.

tego postanowienia, a także zdymisjonowanie i aresztowanie Jeżowa (zastąpił go Ławrientij Beria) ośmieliły więźniów do odwoływania zeznań. Uczynił tak również Dąbrowski. W czasie procesu, który odbył się przed 435 Trybunałem Wojskowym w Żytomierzu, potwierdził on jedynie swoją krótkotrwałą współpracę z carską policją polityczną⁵¹. Ostatecznie tylko współpraca z Ochroną w połączeniu z drobnymi uchybieniami służbowymi stała się podstawą do skazania go na 10 lat łagru z pozbawieniem praw publicznych na lat 5, konfiskatą osobistego majątku oraz pozbawieniem stopnia wojskowego⁵².

Jak widać z przytoczonych wyżej informacji, oskarżenia padające w sprawach prowadzonych przez NKWD przeciwko Polakom, oficerom Armii Czerwonej, w czasie wielkiej czystki obejmowały wachlarz zarzutów, który z biegiem czasu się poszerzał, zwłaszcza po zainicjowaniu tzw. operacji narodowych NKWD. Śledczy sowieckiej policji politycznej starali się odpowiadać na zapotrzebowanie wyższych organów, wynikające z aktualnych preferencji władz.

Chyba nie ma wątpliwości, że zarzuty stawiane w czasie śledztw były w większości nieprawdziwe, a dowody praktycznie w całości preparowane przez śledczych, o czym świadczy to, że wiele ofiar wielkiej czystki wyszło na wolność, kiedy najwyższe organy państwa w listopadzie 1938 r. dały sygnał do wygaszenia represji, a także masowa rehabilitacja ofiar przede wszystkim w czasie tzw. odwilży za rządów Nikity Chruszczowa⁵³. Dlaczego więc aresztowani przyznawali się do niepopelnionych zbrodni? Historycy już udzielili odpowiedzi na to pytanie, a kolejne badane dokumenty dostarczają wiedzy coraz bardziej szczegółowej. Ciekawe informacje na ten temat, które mogą stanowić także podsumowanie do niniejszych rozważań, znajdują się w aktach sprawy kpt. Bronisława Bartkiewicza, szefa sztabu 67 pułku kawalerii. Został on aresztowany 12 marca 1938 i zwolniony 21 marca 1939 r. NKWD, wbrew obowiązującym wówczas regułom, nie kazało mu przed wyjściem na wolność podpisać oświadczenia, że – pod groźbą kary więzienia – nie będzie informował o szczegółach śledztwa. Dzięki temu możemy przeczytać jego spisana na gorąco relację z przebiegu przesłuchań:

„[...] zastępcą szefa O[ddziału] S[pecjalnego] Konstantinow stwierdził, że jestem agentem obcych wywiadów (jakich – nie wiem) i prowadziłem szpiegowską oraz wywrotową działalność, oraz zażądał, bym się »rozwinął«, czyli opowiedział mu o swej wrogiej działalności, groził przy tym rozstrzelaniem, [mówił] że »zgniję w piwnicy, że nie warto [się upierać], dostaniesz nie więcej niż 3–5 lat, będziesz w obozie

⁵¹ LVA, f. 1986, apr. 2, l. 44970, Протокол судебного заседания Военного трибунала № 435 от 14 III 1939 г., k. 143–147.

⁵² *Ibidem*, Приговор именем Союза Советских Социалистических Республик, 14 III 1939 г., k. 148–149. Dąbrowski zmarł w obozie. Co ciekawe, w czasie tzw. odwilży, kiedy rehabilitowano ofiary masowych represji, przyznanie się do współpracy z Ochroną stało się powodem odmowy jego zrehabilitowania.

⁵³ Na ten temat zob. *Реабилитация: как это было, февраль 1956 – начало 80-х годов. Документы*, орг. А. Артизов, Ю. Сигаев, И. Шевчук, В. Хлопов, Москва 2003; *Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов*, red. А.Н. Яковлев, Москва 1991.

stachanowcem, może oswobodzą cię przed czasem, przecież gdyby wszystkich, których aresztowano, rozstrzelali, nie starczyłoby miejsca na pochówki». Od 30 lipca do 2 sierpnia śledczy Kałasznikow (69 p[ułk] k[awalerii]) kazał mi stać około dwóch dób na baczność (z przerwami) i żądał, bym się »rozwinął«. Z powodu mojej kategorycznej odmowy i braku zrozumienia, o czym mam się rozwinąć, Kałasznikow z przybyłym szefem O[ddziału] S[pecjalnego] Gołubiewem pobili mnie (w tym czasie ciężko chorowałem na malarię) i dali 10 minut na ostateczne przemyślenia, jeśli w tym czasie się nie przyznam, Gołubiew oświadczył, że mnie rozstrzela”⁵⁴.

Kij (groźba rozstrzelania połączona z przymusem fizycznym) i marchewka (danie nadziei na niski wyrok) – metoda znana od stuleci. Pozwalała ona śledczym NKWD nakłaniać aresztowanych do składania zeznań, które obciążały ich samych, a w wielu przypadkach kolejne potencjalne ofiary rozpędzonej maszyny terroru.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej (Государственный архив Российской Федерации, ГАРФ).

Archiwum Państwowe Obwodu Mikołajowskiego (Державний архів Миколаївської області, ДАМО).

Archiwum Państwowe Organów Administracyjnych Obwodu Swierdłowskiego (Государственный архив административных органов Свердловской области, ГААОСО).

Archiwum Zarządu Służby Bezpieczeństwa Ukrainy Obwodu Chmielnickiego (Архів Управління СБУ по Хмельницькій області, АУСБУХМО).

Łotewskie Archiwa Państwowe (Latvijas Valsts arhīvs, LVA).

Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe (Российский государственный военный архив, РГВА).

Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ГДА СБУ).

Źródła opublikowane

Łubianka. *Sowieńska elita na Stalinskiej Gołgofie* [Лубянка. Советская элита на Сталинской Голгофе 1937–1938], oprac. W.N. Chaustow [В.Н. Хаустов], Moskwa [Москва] 2011.

⁵⁴ LVA, f. 1986, apr. 2, l. 3313, Военному комиссару войскового соединения № 7093 от капитана Барткевича Бронислава Ксаверьевича, 7 IX 1939 г., k. 82. Budzi zdziwienie to, że dokument ten znalazł się w aktach sprawy Bartkiewicza, został wszak napisany po jego wyjściu na wolność. Jednostka wojskowa nr 7093 to 12 Dywizja Kawalerii Północnokaukaskiego OW, w której Bartkiewicz służył, nim został aresztowany. Według ustaleń badaczy spośród funkcjonariuszy NKWD wymienionych przez Bartkiewicza jedynie starszy lejtnant bezpieczeństwa państwowego Andriej Gołubiew poniósł odpowiedzialność za nadużycia – w lutym 1939 r. został on zwolniony ze służby. Żadne konsekwencje nie dotknęły natomiast lejtnantów BP Leonida Kałasznikowa i Piotra Konstantinowa (A.B. Дусин, В.С. Мильбах, Д.Р. Чураков, *Политические репрессии командно-начальствующего состава 1937–1938 гг. Северокавказский военный округ*, Санкт-Петербург 2023, s. 348–350).

- Łubianka. Stalin i Główniejsze uprawnienie gosbiezopasnosti NKWD 1937–1938* [Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937–1938], oprac. W.N. Chaustow, W.P. Naumow, N.S. Płotnikowa [В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Протникова], Moskwa [Москва] 2004.
- Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 8: *Wielki Terror. Operacja polska 1937–1938*, cz. 1–2, Warszawa–Kijów 2008.
- Rieabilitacyja: kak eto było, fiewral 1956 – naczało 80-ch godow. Dokumenty* [Реабилитация: как это было, февраль 1956 – начало 80-х годов. Документы], oprac. A. Artizow, J. Sigaczew, I. Szewczuk, W. Chłorow [А. Артизов, Ю. Сигачев, И. Шевчук, В. Хлопов], Moskwa [Москва] 2003.
- Rieabilitacyja. Politiczskie procesy 30–50-ch godow* [Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов], red. A.N. Jakowlew [А.Н. Яковлев], Moskwa [Москва] 1991.
- Russkij archiw. Wielikaja Otieczestwiennaja* [Русский архив. Великая Отечественная], t. 13 (2-1): *Priказы Narodnogo komissara oborony SSSR 1937–21 ijunia 1941 g.* [Приказы Народного комиссара обороны СССР 1937 – 21 июля 1941 г.], oprac. A.S. Jemielin [А.С. Емелин], Moskwa [Москва] 1994.
- Wojennyj sowiet pri Narodnom komissarie oborony SSSR 1–4 ijunia 1937 g. Dokumenty i matieriały* [Военный совет при Народном комиссаре обороны СССР 1–4 июня 1937 г. Документы и материалы], oprac. N.S. Tarchowa [Н.С. Тархова] et al., Moskwa [Москва] 2008.

Opracowania

- Dusin A.W., Milbach W.S., Czurakow D.R. [Дусин А.В., Мильбах В.С., Чураков Д.Р.], *Politiczeskie riepriessii komandno-naczalstwujuszczego sostawa 1937–1938 gg. Siewierokawkazskij wojennyj okrug* [Политические репрессии командно-начальствующего состава 1937–1938 гг. Северокавказский военный округ], Sankt-Pietierburg [Санкт-Петербург] 2023.
- Martirolog polakow, grażdian SSSR na Siewiero-Zapadzie Rossii 1919 (1937–1938) 1953* [Мартиролог поляков, граждан СССР, на Северо-Западе России 1919 (1937–1938) 1953], oprac. K. Pożarski [К. Пожарский], Sankt-Pietierburg [Санкт-Петербург] 2012.
- Milbach W.S., Fomiczew S.O., Czurakow D.R. [Мильбах В.С., Фомичев С.О., Чураков Д.Р.], *Politiczeskie riepriessii komandno-naczalstwujuszczego sostawa 1937–1938 gg. Uraliskij wojennyj okrug* [Политические репрессии командно-начальствующего состава 1937–1938 гг. Уральский военный округ], Sankt-Pietierburg [Санкт-Петербург] 2018.
- Wieczorkiewicz P., *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Poznań 2016.
- Wojtkowiak J., *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015.

Jakub Wojtkowiak (ur. 1968) – historyk, profesor zwyczajny, pracownik naukowo-dydaktyczny Wydziału Historii UAM w Poznaniu, autor prac na temat dziejów Armii Czerwonej i jej korpusu oficerskiego, w tym: *Polowanie na „dálniewostoczników”. Represje wobec korpusu oficerskiego dalekowschodniego zgrupowania radzieckich sił zbrojnych w latach 1936–1939* (2007); *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny* (2015); *Wspomnienia Izmael-beka (Józefa) Pietrucina-Pietruszewskiego jako źródło*

do historii rewolucji lutowej i wojny na Kaukazie. 1917–1919 (wspólnie z P. Adamczewskim i G. Mamoulią, 2023).

Jakub Wojtkowiak (b. 1968) – historian, professor, researcher and lecturer at the Faculty of History, Adam Mickiewicz University in Poznań. Author of studies on the history of the Red Army and its officer corps, including: *Polowanie na „dálniewostoczników”. Represje wobec korpusu oficerskiego dalekowschodniego zgrupowania radzieckich sił zbrojnych w latach 1936–1939* [The Hunt for the “Far Easterners”: Repressions against the Officer Corps of the Far Eastern Group of Soviet Armed Forces, 1936–1939] (2007), *Polacy i Litwini, oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny* [Poles and Lithuanians: Red Army Officers, 1922–1941. A Biographical Dictionary] (2015), *Wspomnienia Izmael-beka (Józefa) Pietrucina-Pietruszewskiego jako źródło do historii rewolucji lutowej i wojny na Kaukazie. 1917–1919* [Memoirs of Izmael-bek (Józef) Pietrucin-Pietruszewski as a Source for the History of the 1917 February Revolution and the War in the Caucasus, 1917–1919] (co-authored with P. Adamczewski and G. Mamoulią, 2023).